

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.30>**ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****Накорчевський Сергій Васильович,**

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено сутність та правову природу субсидіарної відповідальності, як правового засобу забезпечення максимального захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх зобов'язань, надання додаткових правових гарантій, які стимулюють учасників цивільних правовідносин до належного виконання покладених на них обов'язків. Встановлено, що з метою вироблення ефективного механізму застосування субсидіарної відповідальності в рамках чинного законодавства України надзвичайно важливим є чітке розуміння її правової природи, встановлення співвідношення із іншими видами цивільно-правової відповідальності з урахуванням проблем правозастосовної практики у цій сфері.

Обґрунтовано, що специфіка субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності полягає в її додатковому характері, що означає, що до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо ж основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

Встановлено, що характерними ознаками субсидіарної відповідальності є: її допоміжний характер (виникає на основі основної відповідальності); майновий характер субсидіарної відповідальності; виникає у випадках, передбачених договором або законом; може застосовуватися у сфері як договірних, так і деліктних зобов'язальних правовідносин; наявність правопорушення боржника як основної складової субсидіарної відповідальності; субсидіарна відповідальність у певних випадках застосовується незалежно від вини; її розмір не може перевищувати основну відповідальність.

Зроблено висновок, що субсидіарна відповідальність – це додаткова відповідальність, що реалізуються в рамках цивільних охоронних правовідносин та настає лише після вичерпання всіх можливостей задоволення вимог кредиторів за рахунок майна боржника. Субсидіарна відповідальність як особливий вид цивільно-правової відповідальності не замінює відповідальність основного боржника, а доповнює її. Основний боржник залишається відповідальним за своїми зобов'язаннями, і субсидіарний боржник несе відповідальність лише у випадку, коли основний боржник не може виконати свої зобов'язання.

Ключові слова: субсидіарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, кредитор, боржник, виконання зобов'язань, захист майнових інтересів.

Nakorchevskyj Serhii. The concept and legal nature of subsidiary liability

In the article the essence and legal nature of subsidiary liability were defined as a legal means of ensuring maximum protection of the property interests of the creditor and distribution of risks in the event of non-fulfillment or improper fulfillment of obligations by the debtor, provision of additional legal guarantees that stimulate participants in civil legal relations to properly fulfill their obligations. It is established that in order to develop an effective mechanism for applying subsidiary liability within the framework of the current legislation of Ukraine, it is extremely important to clearly understand its legal nature, establish a correlation with other types of civil liability, taking into account the problems of law enforcement practice in this area.

It is substantiated that the specificity of subsidiary liability as a type of civil liability lies in its additional nature, which means that before presenting a claim to the person bearing subsidiary liability, the creditor must present a claim to the principal debtor. If the principal debtor refuses to satisfy the creditor's claim or the creditor did not receive a response to the claim within a reasonable time, the creditor may present a claim in full to the person bearing subsidiary liability.

It has been established that the characteristic features of subsidiary liability are: its auxiliary nature (arises on the basis of primary liability); the property nature of subsidiary liability; arises in cases stipulated by contract or law; can be applied in the sphere of both contractual and tortious obligatory legal relations; the presence of the debtor's offense as the main component of subsidiary liability; subsidiary liability in certain cases can be applied regardless of fault; its amount cannot exceed the primary liability.

It is concluded that subsidiary liability is an additional liability that is implemented within the framework of civil protective legal relations and occurs only after all possibilities of satisfying creditors' claims at the expense of the debtor's property have been exhausted. Subsidiary liability as a special type of civil liability does not replace the liability of the main debtor, but supplements it. The main debtor remains liable for its obligations, and the subsidiary debtor is liable only if the main debtor cannot fulfill his obligations.

Key words: subsidiary liability, civil liability, creditor, debtor, fulfillment of obligations, protection of property interests.

З метою забезпечення балансу інтересів усіх учасників цивільного обороту та ефективної реалізації цивільно-правових відносин використовуються різноманітні правові засоби, у тому числі й допоміжного характеру, основним призначенням яких є забезпечення максимального захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх зобов'язань, надання додаткових правових гарантій, які стимулюють учасників цивільного обороту до належного виконання покладених на них обов'язків. Одним із таких правових засобів допоміжного характеру є субсидіарна відповідальність.

З метою вироблення ефективного механізму застосування субсидіарної відповідальності в рамках чинного законодавства України надзвичайно важливим є чітке розуміння її правової природи, встановлення співвідношення із іншими видами цивільно-правової відповідальності з урахуванням проблем правозастосовної практики у цій сфері.

У наукових працях окремих дослідників досліджувалися проблемні питання цивільно-правової відповідальності та її видів, субсидіарних зобов'язань, здійснювався порівняльно-правовий аналіз субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині, відповідальності осіб, що контролюють боржника у справі про банкрутство тощо. Серед таких праць слід

назвати наукові роботи І. А. Бутирської, Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, В. В. Луця, О. В. Дзери, І. В. Жилінкової, Д. В. Задихайла, І. С. Канзафарової, О. Р. Кібенко, О. О. Кота, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, К. М. Левандовскі, В. Д. Примака, Н. М. Сампари, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. О. Харитоновна, Я. М. Шевченко та інших. Однак на сучасному етапі розвитку цивільних відносин багато питань з окресленої проблематики залишаються дискусійними та потребують теоретичного осмислення й уточнення.

Метою статті є визначення сутності та правової природи субсидіарної відповідальності, її співвідношення із іншими видами цивільно-правової відповідальності.

У цивільному праві важливим інструментом забезпечення виконання зобов'язань та захисту прав кредиторів є принцип субсидіарності (від лат. *subsidium* – надання допомоги, субсидія, підтримка), який реалізується через інститут субсидіарної відповідальності.

Субсидіарна (додаткова) відповідальність настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником у разі його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна, за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника. Так, у відповідності до статті 619 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1],

субсидіарна відповідальність – це відповідальність іншої особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності основного боржника.

Субсидіарна відповідальність є особливим видом цивільно-правової відповідальності, щодо поняття якої у науці цивільного права виокремлюють такі основні точки зору: 1) цивільно-правова відповідальність є санкцією за правопорушення; 2) застосовується у межах охоронних правовідносин, елементами яких є відповідні суб'єкти, об'єкти та зміст; 3) являє собою додатковий «обов'язок», який покладається на правопорушника [2, с. 47]; 4) цивільно-правова відповідальність – це обумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система певних цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників [3, с. 7].

Специфіка субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності полягає в її додатковому характері, що означає, що до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо ж основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність. У той же час, кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника (стаття 619 ЦК України).

Варто відзначити, що субсидіарний та основний боржники є боржниками одного і того ж кредитора, але в двох окремих, хоча і пов'язаних між собою, зобов'язальних правовідносинах. Особливості їх відповідальності не дозволяють вести мову про них як про співборжників, адже вони несуть відповідальність окремо, спочатку основний, а тільки потім, при

настанні певних, визначених законом або договором, умов, субсидіарний (додатковий) боржник [4, с. 64].

Субсидіарний боржник не є стороною в основному зобов'язанні. Так, відповідно до статті 553 ЦК України договір поруки укладається між поручителем та кредитором, при цьому поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником, що не є стороною договору. Схожа конструкція представлена й у договірних відносинах комерційної концесії, де правоволоділець фактично відповідає за вимогами, що пред'являються до користувача, у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем. А у зобов'язаннях, що виникають внаслідок завдання шкоди неповнолітнім, субсидіарні боржники, якими є законні представники неповнолітнього, несуть субсидіарну відповідальність перед третіми особами, у випадку відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди (стаття 1179 ЦК України).

Ознаками субсидіарної відповідальності, на думку В. В. Сельської, є те, що вона виникає у випадках, передбачених договором або законом; до субсидіарної відповідальності можуть бути притягнуті різноманітні суб'єкти; вона виникає на основі основної відповідальності; субсидіарну відповідальність часто називають відповідальністю «без вини»; її обсяг не може бути більшим за основну відповідальність [5, с. 38]. Загалом, погоджуючись із зазначеними ознаками субсидіарної відповідальності, до їх переліку варто віднести також майновий характер субсидіарної відповідальності, а також наявність правопорушення боржника як основної складової такого виду відповідальності.

У сучасній цивілістиці має місце неоднозначність поглядів науковців на правову природу субсидіарної відповідальності. Одні цивілісти вважають, що така відповідальність є цивільно-правовим зобов'язанням (обов'язком), а не відповідальністю у прямому розумінні цього слова (сам же термін «субсидіарна відповідальність» є умовним, оскільки суб'єкт субсидіарної відповідальності ніякої

відповідальності не несе, він лише виконує обов'язок, покладений на нього законом або договором). Інші – розглядають її як різновид зобов'язань з множинністю осіб (субсидіарні зобов'язання є особливим самостійним різновидом зобов'язань із множинністю осіб, а субсидіарна відповідальність, у свою чергу, є різновидом субсидіарних зобов'язань, оскільки вона встановлюється за одним зобов'язанням для, як мінімум, двох боржників – основного та додаткового. Треті ж вважають, що згадувана відповідальність є способом забезпечення виконання зобов'язань, оскільки виконує забезпечувальну функцію [2, с. 23–25].

Так, аналізуючи норми цивільного законодавства України, М. М. Гудима-Підвербецька вказує на те, що не в усіх із передбачених чинним законодавством випадках покладення на додаткового боржника обов'язків у субсидіарному порядку поняття «субсидіарна відповідальність» відповідає традиційній концепції цивільно-правової відповідальності, виробленій вітчизняною цивілістичною наукою, оскільки, по-перше, якщо під цивільно-правовою відповідальністю мається на увазі негативна оцінка дій правопорушника, на якого покладається засудження у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій), передбачених договором чи законодавством, як наслідків за вчинене ним порушення суб'єктивного цивільного права, то субсидіарна відповідальність, згідно з чинним законодавством (частина перша статті 619 ЦК України) передбачається для особи, що її несе як наслідок за порушення суб'єктивних цивільних прав, учинених основним боржником, що вже виявляє невідповідність цивілістичній категорії цивільно-правової відповідальності. По-друге, у разі порушення основним боржником узятих на себе зобов'язань або якщо основний боржник будь-яким іншим чином перешкодатиме уповноваженому суб'єкту реалізувати свої правомочності, в кредитора виникає право в примусовому порядку змусити додаткового боржника задовольнити його вимоги в невиконаній частині, що за сутністю є примусовим виконанням обов'язку основного боржника. По-третє, аналіз чинного

законодавства та судової практики свідчить, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної «відповідальності» [6, с. 229].

У свою чергу, Н. М. Сампара, аналізуючи положення статті 1123 ЦК України, відповідно до якої праволоділець несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що пред'являються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем, стверджує, що у даному випадку має місце субсидіарне зобов'язання, як додатковий спосіб забезпечення інтересів кредитора, що не відповідає усім ознакам цивільно-правової відповідальності. На думку вченої, поняття «субсидіарна відповідальність» та «субсидіарне зобов'язання» не є тотожними та співвідносяться між собою як одиничне і загальне [4, с. 42].

Як зазначає Р. А. Майданик, субсидіарні зобов'язання є правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, сутність якої полягає в тому, що кредитор повинен пред'явити вимогу додатковому боржнику, що виникає як наслідок порушення основним боржником свого зобов'язання [7, с. 6]. З метою удосконалення правового регулювання зобов'язальних правовідносин за участю субсидіарного боржника, вченими пропонується закріплення у чинному законодавстві України термінологічного поняття «субсидіарне зобов'язання» як правовідношення, яке охоплювало б виконання субсидіарним боржником додаткового майнового обов'язку, що виник в результаті протиправної поведінки, або дій чи бездіяльності основного боржника [4, с. 43].

Слід зазначити, що таке різноманіття наукових позицій щодо правової природи субсидіарної відповідальності викликане можливістю її застосування у багатьох випадках. Так, існування поряд з відповідальністю боржника додаткової (субсидіарної) відповідальності іншої особи може встановлюватися договором або законом. Зокрема, договором може передбачатися субсидіарна відповідальність поручителя за договором поруки (частина перша статті 554 ЦК України); майнового поручителя за дого-

вором застави (стаття 583 ЦК України) тощо. Так, відповідно до частини першої статті 554 ЦК України, у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Важливо, що частина перша статті 619 ЦК України дозволяє встановлювати субсидіарну відповідальність у будь-якому договорі. Більш того, в окремих випадках договором дозволяється змінювати солідарну відповідальність на субсидіарну.

У свою чергу, закон встановлює додаткову (субсидіарну) відповідальність учасників повного товариства (частина перша статті 119 ЦК України), повних учасників командитного товариства за зобов'язаннями останніх (частина перша статті 133 ЦК України); членів виробничого кооперативу за його зобов'язаннями (частина друга статті 163 ЦК України); управителя за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління майном (частина друга статті 1043 ЦК України); батьків та інших законних представників неповнолітньої особи за шкоду, завдану останньою (стаття 1179 ЦК України).

Так, згідно з частиною першою статті 119 ЦК України повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Відповідно до статті 133 ЦК України командитним є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі у діяльності товариства. Частина 2 статті 163 ЦК України встановлює, що члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу

в розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом.

Управитель за договором управління майном несе субсидіарну відповідальність за борги, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартість майна, переданого в управління, є недостатньою для задоволення вимог кредиторів (частина друга статті 1043 ЦК України). Законом у частині першій статті 1123 ЦК України також встановлено, що правовласник за договором комерційної концесії несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що висуваються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем.

Слід зазначити, що субсидіарна відповідальність у певних випадках покладається на особу при наявності її вини (наприклад, на підставі статті 1179 ЦК України), а в інших – незалежно від вини (наприклад, на підставі статті 554 ЦК України).

У випадку, передбаченому статтею 1179 ЦК України, субсидіарна відповідальність виникає в результаті заподіяння шкоди. Так, згідно з частиною другою статті 1179 ЦК України, у разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо ж неповнолітня особа перебуває у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або у повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

На думку К. М. Левандовскі, у випадку, передбаченому статтею 1179 ЦК України, застосування терміна «субсидіарна відповідальність» не є умовним, оскільки батьки (усиновлювачі) або піклувальники дійсно несуть відповідальність. При цьому вони відповідають не за чужі, а за свої дії. У даному разі сутність субсидіарної відповідальності, як виду цивільно-правової відповідальності та засобу правового впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин, проявляється повною мірою [2, с. 34–35].

Слід зазначити, що наявність вини для застосування субсидіарної відповідальності вимагається й у справах про банкрутство. Так, застосування такої відповідальності передбачено частиною другою статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства [8], згідно якої у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. Основною метою такої субсидіарної відповідальності є притягнення винних осіб у доведенні до банкрутства до додаткової (субсидіарної) відповідальності і стягнення на користь кредиторів непогашених у ліквідаційній процедурі кредиторських вимог, тобто пошук ліквідатором додаткового джерела погашення боргів перед кредиторами. У цьому випадку причинно-наслідковий зв'язок між діями засновників (учасників, акціонерів), або керівника боржника, і завданням шкоди майновим правам кредитора, а також їх вина і протиправність діянь, є обов'язковою умовою для можливості застосування ліквідатором субсидіарної відповідальності до останніх.

Як зазначено у Постанові Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 906/904/16 [9], субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство – це самостійний цивільно-правовий вид відповідальності, який покладається на засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі керівника, при наявності підтвердження вини зазначених осіб у доведенні юридичної особи (боржника у справі про банкрутство) до стану неплатоспроможності.

Таким чином, субсидіарна відповідальність може застосовуватися у сфері як договірних відносин, так і деліктних зобов'язань. При цьому однією із ознак субсидіарної відповідальності є те, що її розмір не може бути більшим за основну відповідальність.

У сфері договірних відносин розмір субсидіарного обов'язку за домовленістю

сторін може бути меншим від розміру вимоги за основним зобов'язанням. У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях зменшення розміру відповідальності субсидіарного боржника за погодженням сторін є неможливим, оскільки особа субсидіарного боржника, порядок та обсяг виконання ним зобов'язання прямо визначені чинним цивільним законодавством, та є залежними від основного зобов'язання [4, с. 154]. У свою чергу, розмір вимог ліквідатора (кредитора) до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства, за приписами частини другої статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства, визначається різницею між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. При цьому вартість майна, яке було виведено з активів боржника не впливає на розмір субсидіарної відповідальності, а визначенню розміру останньої передують формування ліквідаційної маси.

Вбачається, що така законодавча конструкція визначає субсидіарну відповідальність у справах про банкрутство в якості санкції за недобросовісні і нерозумні дії та спрямована на стимулювання добросовісності дій боржника та попередження протиправних дій зі сторони засновників, керівника боржника, інших осіб з метою захисту інтересів кредиторів та гарантування задоволення їх вимог у максимально повному розмірі. Дане бачення підтверджується і судовою практикою (Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2021 року у справі № 915/1624/16 [10]).

Отже, субсидіарна відповідальність – це додаткова відповідальність, що реалізуються в рамках цивільних охоронних правовідносин та настає лише після вичерпання всіх можливостей задоволення вимог кредиторів за рахунок майна боржника. Субсидіарна відповідальність як особливий вид цивільно-правової відповідальності не замінює відповідальність основного боржника, а доповнює її. Основний боржник залишається відповідальним за своїми зобов'язаннями, і субсидіарний боржник несе відповідальність лише у випадку, коли основний боржник не може виконати свої зобов'язання. Субсидіарна відповідальність, маючи додатковий

характер, не може передбачати відповідальність субсидіарного боржника за зобов'язаннями іншої особи перед кредитором в більшому розмірі, ніж основного боржника.

З урахуванням зазначеного можна виділити такі характерні ознаки субсидіарної відповідальності, а саме: її допоміжний характер (виникає на основі основної відповідальності); майновий характер субси-

діарної відповідальності; виникає у випадках, передбачених договором або законом; може застосовуватися у сфері як договірних, так і деліктних зобов'язальних правовідносин; наявність правопорушення боржника як основної складової субсидіарної відповідальності; субсидіарна відповідальність у певних випадках застосовується незалежно від вини; її розмір не може перевищувати основну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.06.2025).
2. Левандовські К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.
3. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. К., 2007. 37 с.
4. Сампара Н. М. Субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 218 с.
5. Сельська В. В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 34–39.
6. Гудима-Підвербецька М. М. Теоретико-методологічні та практичні особливості співвідношення категорії «субсидіарне зобов'язання» й «субсидіарна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2019. Випуск 3 (43). С. 226–231.
7. Майданик Р. А. Місце зобов'язань в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3–7.
8. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 10.06.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 906/904/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85617441> (дата звернення: 10.06.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2021 року у справі № 915/1624/16. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C018530> (дата звернення: 10.06.2025).